

VÁLASZ

Ablonczy Balázs, Pozsony Ferenc és Sisa József bírálataira,

melyet Fülemile Ágnesnek az MTA doktora cím elérése érdekében benyújtott

MTA doktori értekezéséről írtak

Elöljáróban is, hálás köszönetemet fejezem ki bírálóimnak az értekezésem figyelmes, értő és érzékeny olvasásáért, támogatásukért, elismerő szavaikért, építő kritikájukért, hasznos és megszívlelendő tanácsaikért.

Az értekezés interdiszciplináris jellege miatt bírálóimat az MTA Néprajztudományi Bizottsága három társtudomány, a néprajz, a történelem és a művészettörténet jeles kutatói közül kérte fel. Elnök úrnak és a bizottságnak a tudományterületek arányos képviselőjét szem előtt tartó bölcs megfontolásáért ezúton is külön köszönetemet fejezem ki. Egyben köszönöm bírálóimnak, hogy diszciplináris nyitottsággal, elfogulatlanság nélkül igent mondtak a Néprajztudományi Bizottság megkeresésére.

Bevallom, nem kis terhet róttam rájuk a mintegy hatszáz oldalas, egymillió leütésnyi, majd két dolgozat terjedelmű, már-már illetlenül hosszú sikeredett munka olvasásával. A fent említett határátlépésekből adódik, hogy opponenseim teljesítménye annál is inkább becsülendő, mert bírálóimnak nemcsak a saját tudományterületük ismeretanyagával és módszertanával felvértezve, az otthonos biztonsággal megközelíthető fejezetekről kellett véleményt alkotniuk, hanem olyan szövegrészekben is át kellett „dolgozzák” magukat, amelyek bizonyára kívül estek a kutatói komfortzónájukon.

Remélem, hogy ezt a nehézséget tudtam valamennyire oldani az értekezés olvashatóságával, nyelvi stílusának gördülékenységével, amelyre vonatkozó elismerő szavait ezúton is köszönöm. Ugyanis nem kis dilemmát okozott írás közben, miként lehet emészthetővé tenni egy ekkora mennyiségű adathalmazt, hogy ne csak a szakembereknek és a tájékozódni vágyó értelmiségi olvasónak legyen megközelíthető, hanem adott esetben képes legyen felkelteni az érdeklődését a helyi kalotaszegieknek is, akikről és (részben) akiknek a mű íródott. Tehát a kifejezés közérthetősége, olvasmányos stílusa bevallott törekvésem volt. Bölcsészként, néprajzkutatóként nemcsak a magam, hanem sokunk számára a generációnkban szakmai eszmélésünk óta kihívást jelent, hogy gondolatainkat egyrészt szakszerű terminológiai igényességgel fejezzük ki – amely önmagában csak egy szárazabb, a szakemberek által értelmezhető szöveget eredményez –, másrészt, ha a műfaj engedi, képesek legyünk a nyelvhasználat emelkedettebb regiszterein is megszólalni és a néprajzi szövegeinknek a szakmaiságuk mellett legyen stilisztikai koherenciája, ereje. (Gondoljunk például Szilágyi Miklós írásainak irodalmi igényességére.)

Az olvashatóság, az adatok összerendezésének problémájából fakad a főszöveg és a jegyzetapparátus arányának a kérdése és az egyes fejezetek tematikai kapcsolódása. Megnyugtató és nagyon köszönöm Sisa Józsefnek azt a megjegyzését, hogy úgy látja, hogy a *„munka kezelhetőségét elősegíti, hogy az anyag egy részét – szövegeket is – a szerző a*

lábjegyzetekbe rendezte, ezáltal biztosítva az így is bőséges fő szöveg lendületét.” Valóban, a jegyzetek között vannak szokatlanul hosszúra sikeredettek, főleg az olyan témák esetében, amelyeket szükségesnek tartottam felvázolni a kontextus gazdagításához, de már annyira szövevényes oldalelágazásokat, kitérőket jelentettek, amelyek megbontották volna a főszöveg sodrát. Így került jegyzetbe, csak sommásan sűrített formában egy-egy olyan téma, amelyek esetében sokszor kellett komoly önkorlátozást tanúsítanom, hogy el tudjam engedni a szálát, és ne bonyolódjak bele további részletek kifejtésébe. Ezen leágazások mindegyike megérne egy-egy önálló elemzést és legalább ötletfelvetés szintjén magukban hordozzák esetleges későbbi tanulmányok csíráit.

Összhangban bírálóimmal, én is úgy gondolom, hogy egyes résztémák a jegyzetben való említésnél bővebb kifejtést érdemelnének. Köszönöm erre vonatkozó javaslatukat. Ilyen például Kós Károly korai munkássága és a zebegényi templom példája,¹ a Fiatalok építészcsoport egyes tagjainak a Kalotaszeghez kötődő munkássága (Sisa József), a Kalotaszegi Köztársaság megalapításának részletesebb politikai kontextusa (Ablonczy Balázs), a magyar néprajzi tájjal kapcsolatos ugyan kevés számú, de létező román tudományos kép áttekintése, vagy más erdélyi tájak példáival történő módszeresebb egybevetés (Pozsony Ferenc). (De a felvetetteken túl is szívesen dolgoznék tovább például a kora újkori és újkori Kolozsvár kulturális kisugárzásáról szóló összefüggéseken az őt körülvevő perifériához való kapcsolatában, Kalotaszeg reprezentációján a világkiállításokon, vagy a kulturális kisajátítás körüli mai viták kalotaszegi példáin stb.) A bírálóim által említett témák között tehát vannak olyanok, amelyeknek az önálló tanulmányként való megírását a jövőben lehetségesnek tartom és vannak olyanok, amelyekre korábban már bővebben koncentráltam, de a régebben megírt szövegrészeket nem akartam átemelni az értekezésbe (ilyen pl. a református identitás kérdése, erről még a későbbiekben bővebben írok).

Talán érdemes külön is kitérjek arra, amire Ablonczy Balázs rákérdez, hogy mi a kapcsolata az értekezésnek a 2023-ban Balogh Balázssal közös név alatt megjelent *Történeti idő és jelenlét* című könyvünkhöz. (Balogh – Fülemile 2023.) Sajnálom, ha ezzel kapcsolatban esetleg nem fogalmaztam egyértelműen. Így részben megismétlem, amit az értekezés 1. számú jegyzetében írtam. A disszertáció véglegesítése előtt mintegy félévvel került nyomdába a könyv, amelyben a jelen értekezés fejezeteinek nagyobb része megjelent. A disszertáció és egyben a könyv anyagának felét (mintegy 300 oldalon) az értekezés címében megjelölt problémát kifejtő teljesen új, korábban nem (illetve értelemszerűen csak a megnevezett 2023-as kötetben) publikált szöveg teszi ki. Továbbá az értekezésbe a bevezetésen kívül még három tanulmány (A kalotaszegi toronymotívum, Lépésváltás és léptékváltás..., valamint Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunkamódszerek... című fejezetek) jelentősen átdolgozott és bővített anyaga került bele (mintegy 200 oldalon). Mindezen szövegeket, annak szándékával és tudatában írtam 2019 és 2023 között, illetve jelentettem meg előtanulmányként, hogy egyrészt a doktori disszertációnak, másrészt egyben a könyvnek is az anyagát képezzék. Ily módon természetesen a kis időkülönbséggel nyomdába leadott könyv és a befejezett értekezés szövege között átfedések vannak.

¹ A zebegényi templom példájára csak érintőlegesen utalok a 480., 529., 763., jegyzetekben és a 270. oldalon.

A könyv tartalomjegyzékében nem kötöttük szerzőhöz az egyes fejezeteket, de az értekezés benyújtásakor nyilatkoztunk a szerzőségről nemcsak a 2023-as, de a 2004-ben Balogh Balázssal szintén közös név alatt megjelent *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen* című könyvünkről is, amelyben szintén jól elkülöníthetőek az egyéni teljesítmények, 2-2 fejezettel. Az első könyvünkben Balogh Balázs főleg a peremterületek és külső határok problematikájára, a diaszporizáció folyamataira, az etnikus konfliktusokra, valamint egyes közösségek és mikrotájak esettanulmányyszerű leírására koncentrált. Én pedig a táji csoport körülhatárolásának elméleti problémáit elemző részt, a házassági kapcsolatrendszerekre vonatkozó fejezetet, a települések közötti hierarchia kérdéseit, a terület belső struktúráltóságára és diakron identitásváltozásaira vonatkozó szövegrészeket öntöttem formába, valamint az én feladatom volt a történeti folyamatok elemzése és a *Kalotaszeg és tágabb területének története a középkorban* című fejezet.

(Kétségtelen – amint azt az értekezés bevezetésében is írom –, hogy a Balogh Balázssal közös név alatt megjelenő munkáink az együtt kialakított és közösen végzett szisztematikus terepmunkán alapultak és az együtt gondolkodás inspiráló folyamata jelentős hozzáadott értéket jelentett mindkettőnk teljesítményében a három évtizedes közös munka során.)

Ez a kettőnk közötti tematikai specializáció részben magyarázatot ad arra, hogy a jelen értekezésbe miért nem került be hangsúlyosabban az Ablonczy Balázs által felvetett román-magyar etnikai viszony kérdése, a régió kollektív emlékezetére jelentős hatással bíró etnikus konfliktusok – mint az 1918-as jósikafalvi mészárlás háttere és következményei, és az 1940–1944 közötti észak-erdélyi magyar-román konfliktusok mélyebb elemzése. Ablonczy Balázsnak az 1918-as jósikafalvi vérengzéssel kapcsolatos, „*a közös reflexió reményében*” (Ablonczy 2. old.) a szerzőpáros figyelmébe ajánlott nagyon fontos meglátásait és román nyelvű forrás javaslatait – közte Sergiu Nicolaescu filmjét és annak recepciójára vonatkozó kérdésfelvetését – megosztottam Balogh Balázssal. Az ő MTA doktori értekezésének az elsődleges témája pont ezen etnikus konfliktusoknak az elemzése volt és az ő nevében is köszönöm Ablonczy Balázsnak, hogy hasznos információkkal szolgált az 1918-as esettel kapcsolatban.

Ablonczy Balázs történészként szívesen olvasott volna többet a 19. század végét megelőző gazdasági stratégiák kérdéséről és a református vallás szerepéről is az értekezésben. Bár elismeri, hogy ezekre a témákra a disszertáció „*Kalotaszeg, mint identitásrégió*” című második fejezetében ugyan sommásan, de utalok. E fenti fejezetben tömören összefoglalom a 2004-es *Társadalom, tájszerkezet, identitás* könyvünkben részletesebben kifejtett sokváltozós történeti, társadalmi folyamatát a kalotaszegi regionális identitás alakulásának és a táji struktúra szerveződésének, amelyben nemcsak összegzek, hanem újabb összefüggésekre is rávilágítok. Eredetileg gondolkodtam rajta, hogy vajon szükséges-e a tájszerveződés kérdésével jelen értekezésben is foglalkoznom, mert a Kalotaszeg „felfedezésének” – lényegében – kultúrtörténetére vonatkozó, az értekezés gerincét kiadó szövegtörzs önmagában, enélkül is megállt volna, de végül úgy döntöttem, hogy nem hagyható el egy felvezető, kontextusteremtő fejezet. Ebben utólag pozitív módon megerősített a székely, szász, mezőségi és moldvai szituációk mellett a kalotaszegi terepet is belülről kiválóan ismerő Pozsony Ferenc

néprajzkutató professzornak a bírálatában kifejtett, a fejezet problematikájára vonatkozó lényegre törő, értő olvasata. (Pozsony 1. old.)

Ugyanis a 2004-es könyvünknek a főbb tanulságai csak az igazán elmélyült, a vidék iránt behatóbban érdeklődő kollégákhoz jutottak el, és még mindig sokan ismételtetik a korábbi megrögzött automatizmusokat a táj behatárolásával, belső szerveződésével kapcsolatban. Ezért tartottam szükségesnek súlypontoszni a főbb tételeinket és ez alkalommal is újból kimondani, hogy a kalotaszegiek regionális identitásának három sarkalatos kritériuma van: a *vallás*, az *etnikum* és a *társadalmi hovatartozás*. Tehát sommásan azt tekintik belülről és kívülről is kalotaszeginek, aki református, magyar és paraszti származású. (Örömmel tölt el minket, hogy a tájat páratlan mélységgel ismerő, körösfői származású nyelvészprofesszor, Péntek János és Erdély és Moldva népzenei világát lenyűgöző erudícióval és tereptapasztalattal kutató Pávai István etnomuzikológus is igazolja a táji struktúrára vonatkozó meglátásainkat és publikációikban támogatják azokat. Ezúton is köszönöm mindkettőjüknek munkánk támogatását, a mindig „megvilágosító” konzultációkat.)²

Tehát bármelyik fenti feltétel hiánya ebből a hármas meghatározottságból (vallás, etnicitás, társadalom) kizárja az egyént, vagy csoportot a kalotaszegieknek a tudatos, belső jóváhagyással vállalt, önbesoroláson alapuló identitáscsoportjából. (Legalábbis kérdésessé teszik a hovatartozását. Itt most nincs mód arra, hogy a határvonás merevségéről, vagy szituációfüggő fluiditásáról árnyaltabban értekezzünk.) Ebben a konstellációban a vallási hovatartozás az elsődleges és az etnicitással részben átfedő konstituáló faktor. Ennek a Kelet-Közép-Európa térségére jellemző, (a nemzeti ébredés előtti és utáni szituációkban) diakronikusan változó, összetett – a vallást, az etnicitást, a nyelvhasználatot és a társadalmi hovatartozást hierarchikus identitásstruktúrába rendező – modellnek az árnyaltabb elemzését a 2004-es könyvünk „Elméleti problémák a kalotaszegi néprajzi táji csoport körülhatárolásának módszereiben” című fejezetében igyekeztem megoldani. Az elméleti keretezést többek között Szűcs Jenő, Fredrik Barth, William G. Lockwood, Talcott Parsons, Barabás Jenő, ifj, Kós Károly alapján és a magam és Balogh Balázs társadalomtörténeti ismereteire és tereptapasztalaira támaszkodva végeztem el, a házassági kapcsolatrendszeret kirajzoló, új szemléletű kutatásaink kontextusba helyezéséhez. A jelen értekezés esetében viszont nem tartottam szükségesnek átemelni ezt a református vallás kérdését árnyaltabban megvilágító elméleti fejezetet. Annál is inkább, mert ennek az értekezésnek nem a terület kapcsolathálójának és társadalomtörténetének a feltárása volt az elsődleges fókusz, s nem is a hagyományos paraszti kultúra egyes területeinek a leírása volt a célja, hanem egy kívülről indukált szimbolizációs folyamat logikáját, külső és belső feltételeit próbáltam megérteni, a táj- és kultúraértelmezés konstrukciós folyamatai és reprezentációs technikái mögött meghúzódó jelentéssalkotásnak, a szűkebben és tágabban értelmezett imázsteremtésnek a mechanizmusait igyekeztem feltárni. (Sisa Józsefet idézve: „*A disszertáció vállaltan nem a hagyományos népművészet taglalását tűzte ki célul, az leginkább annyiban tárgya, hogy az általa indukált szellemi-politikai mozgásokat térképezte fel.*” Sisa 4. old.)

² Pávai Istvánnal, valamint Richter Pállal, a ZTI igazgatójával történt konzultációk, értékes szakmai meglátásaik, lektori jóváhagyásuk nélkül nem is mertem volna megjelentetni a Kalotaszeg népzenejének korai kutatására vonatkozó – egyébként hiánypótló – alfejezetet.

Megnyugvással fogadtam viszont, hogy Ablonczy Balázs történeti kutatásainak az én témámat leginkább érintő vonulatában, az Észak-Erdélybe irányuló turizmus és a Székelyföldnek a visszacsatolás idején kialakított imázsának kérdésében – amely egy a Kalotaszegével párhuzamos és azzal összevethető folyamat – nem jelezte, hogy hiányérzete lenne, bár lehet, hogy pont e téma szakértőjeként udvariasan nem is akart belebocsátkozni a részletekbe a fejezet általa is említett tömörsége miatt.

Készséggel elismerem, hogy idézve Ablonczy Balázst: *„a tengernyi információ és finom elemzések ellenére az egyes fejezetek nem mindig következnek egymásból...”* (Ablonczy 2. old.) Bírálóim számára is érzékelhető, hogy kihívást jelentett számomra, hogy nem rendezhető az anyagom egy egyszálon futó, kronologikusan hömpölygő, nagyívű narratívába. Nem egyszer fejtörést okozott a munka során, hogy hogyan lehet a nagyon eltérő problémákra fókuszáló tematikus fejezetek és a kisebb-nagyobb kompakt tematikus egységek közötti nem, vagy nem kizárólagosan kronologikus gondolati rendet megteremteni. A tematikus ívek végigvitele nem egyszer arra kényszerített, hogy időben hol előre fussak, hol visszalépjek.

Válaszul Pozsony Ferencet idézem: *„A szerző nem vállalkozik az elmúlt 170 év kutatástörténetének részletes bemutatására, de szemléletesen felvázolja a legfontosabb tendenciákat.”* (Pozsony 2.)³ Tehát valóban, amint a bevezetésben utalok rá (7. old.): *Bizonyos fontosabb csomópontokra jobban fókuszálok, részletesebben, gazdagabban adatolva rajzolom fel a képét egyes korszakoknak, eseményeknek, szereplőknek, ... míg máskor csupán tömörebb, vázlatosabb összefoglalásokban emelek ki jellemzőket, tendenciákat. A tárgyalás struktúrája olyan mint egy gyöngysor, amelyen a folyamatos futó, vékony szála felfűztem több nagyobb, kerekébb gyöngyszemet. Elmélyülten, aprólékosan bontom ki az 1870–1920 közötti időszakot. Az 1920–1944 közötti korszak esetében már lendületesebb ívű áttekintéssel vázolok fel folyamatokat, vetek fel témákat. Az 1945–1990 közötti időszak esetében viszont inkább csak kérdésfelvetésként írok le néhány gondolatot, illetve a Nádasmentéről adok egy vázlatos képet a szocializmus időszakában,”* mely korszak természetesen önmagában is megálló, külön munka tárgyaként olyan alapos kutatást igényelne, amit ezúttal nem tartottam feladatommak elvégezni.

Ugyanakkor érdemes látni, hogy az elemzés ívét elviszem a jelenkorig, az írásfolyamat évéig, ezért 2023-ig reflektálok a legújabb történésekre. (Természetesen az élet azóta sem állt le, újabb és újabb adalékokkal gazdagíthatnám ezt a recens áttekintést az elmúlt másfél év fejleményeivel, ha most kezdeném az írást.) Tehát ez a mintegy 170-180 évnyi időív az, ami nem teszi lehetővé, hogy a folyamat minden mozzanatát egyforma elmélyültséggel fejtssem ki, de egyben külön módszertani kihívásként meg is kívánja a *történész*i, a *történeti néprajzi* és *jelenkorkutató*, *társadalomnéprajzi* módszerek együttes alkalmazását. Talán a történészek időkorszakot és tárgyat átlépni nem engedő, szigorúan fókuszált, a kutatói szubjektumot háttérben tartó megközelítésével szemben (ahol nem engedhetik meg maguknak a jelenre

³ Az idézet így folytatódik: *„Kiemelten elemzi a 19. század végén kibontakozott törekvéseket. Amikor a polgári jellegű nemzetépítés során a kalotaszegi kultúra szimbolikus jelentéseket nyert, Kalotaszeg területét az értelmiségiek beemelték a magyar nemzeti tájak sorába... A magyarság bekapcsolódott az európai művészeti mozgalmakba... ezáltal az itt élők kultúrája nemzetközi kontextusban nyert újabb és újabb szimbolikus jelentéseket, értelmezéseket... Kiváló nemzetközi kitekintésében elemzi, hogy a korabeli Európában a 19. század végén a különböző népek, közösségek életében, kultúrájában azonosságtudatának átfogalmazásában az esztétikai minőségekkel rendelkező tárgyak milyen fontos szerepet nyertek.”* (Pozsony 2. old.)

vonatkoztatást), ez az egyik lehetősége – akár úgy is fogalmazhatunk, hogy előnye – a történeti néprajzi kutatás módszereinek, hogy a múltban kezdődő folyamat (adott esetben) retrospektív elemzését elvihetjük a jelenkorig, amelynek megismerésében a személyes jelenlét, a kutatott csoport tagjaival való érzékeny interakciók, az esetleges empátia, a belső és külső nézőpont összehangolása és az ezzel kapcsolatos tudományetikai pozíció feltétlenül gazdagíthatja a látásmódunkat és elemzési lehetőségeinket. Egyébként erre utal a 2023-ban megjelent könyvünk *Történeti idő és jelenlét* főcíme is.

A következőkben kitérek a bírálóim által javasolt irodalmak kérdésére. Előjáróban csak annyit említenék, hogy az értekezés irodalomjegyzéke mintegy 1000 tételből áll, de kutatóként mindannyian tisztában vagyunk vele, hogy ahhoz képest többszörös mennyiségű irodalmat veszünk a kezünkbe, mint amennyit végül ténylegesen meghivatkozva be tudunk építeni a szövegünkbe. (Az értekezés egyébként 1188 jegyzetet tartalmaz.)

Köszönöm Ablonczy Balázs felvetését és azzal összhangban én is úgy gondolom, hogy a Malonyay vállalkozás és a Gödöllőiek Kelet-képét a korszak turanizmusának gondolatkörében is érdemes lenne végig gondolni. Sajnálatos módon Keményfi Róbertnek a 2012-ben, Kósa László 75. születésnapjára készült kötetben megjelent tanulmányára a hivatkozást valóban elmulasztottam.⁴ Erre nem elég mentség az, hogy a vonatkozó fejezetet a Covid idején írva azokra az online elérhető anyagokra koncentráltam, amit akkor pontosan adatolni tudtam. (Sajnos a köszöntő kötetek, ha nincsenek digitalizálva, gyakran kiesnek a látókörünkől.) Pedig a hiányolt tanulmánynak éppen a „hely” mentális tartalmaira, szimbolikus feltöltöttségére utaló elméleti áttekintése és a Malonyay kötet recepciótörténete, valamint „emblematis önazonossági pontként”⁵ történő értelmezése kapcsán utalnom kellett volna rá. Amennyiben tovább fogok dolgozni a Gödöllői iskolán, feltétlenül beépítem majd elnök úr tanulmányának tanulságait is. Keményfi Róbert munkásságának viszont egy másik vonulatát (4 munkával) idézem az értekezés elméleti bevezetésében, ami az etnikai táj kultúrnemzeti mítoszára, a nemzeti tér mitikus képzeletre vonatkozik, és erre a témára a későbbiekben még külön kitérek.

Köszönöm, hogy Ablonczy Balázs felhívta rá a figyelmet, hogy Andor Anna Klára 2025-ben (az értekezésem leadása után egy évvel) megvédte a PhD disszertációját a Gyöngyösbokréta mozgalomról. A szerzőnek egy 2020-ban megjelent tanulmányát ismerem, amelyben örökségvédelmi fogalmakkal közelíti meg a Gyöngyösbokréta mozgalom történetét.⁶ Az én esetemben azonban nem éreztem szükségét, hogy hivatkozzak a fenti tanulmányra. A mozgalommal nem egyszer foglalkoztam, irodalmát és a Néprajzi Múzeum Adattárában lévő szakértői jelentéseket ismerem, Paulini írásait, a Bokrétások Lapját mint elsődleges forrást végig néztem, a Kalotaszegre vonatkozó adatokra külön figyelve, s a fiatalabb kutatók közül – akikre igyekszem odafigyelni – ezúttal Szente Dorina egy kutatására hivatkoztam.

⁴ Keményfi Róbert: Malonyay: "A magyar nép művészete". A gödöllőiek: Helyek, emlékezetek. In: Bartha Elek (szerk.): *"A burgonyától a szilvafáig": Tanulmányok a hetvenéves Kósa László tiszteletére*. Debrecen: DE BTK, Néprajzi Tanszék, 2012: 33–80., (Studia folkloristica et ethnographica).

⁵ *Im.* 35. old.

⁶ Andor Anna Klára: A Gyöngyösbokréta és az örökségvédelem. Egy két világháború közötti kulturális mozgalom örökségvédelmi elvei és hatása. In: Lászlófi Viola et. al.: *Atelier 30*, Budapest: Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék, 2020: 209–230.

Egyetértek, hogy az Ormánság, mint egy „*hasonlóan unikális, az emlékezetpolitikába beépült református vidék*” (Ablonczy 3. old.) sok szempontból releváns és egyben köztudott analógiát kínál, erre a téma ismert néprajzi, szociográfiai irodalmán túl, saját terepbejárásaink is figyelmeztettek. Koloh Gábor monográfiája az ormánsági egykézésről valóban figyelemreméltó teljesítmény.⁷ Ez alkalommal a rövid vistai esettanulmányban csak futólag megemlített vadházasságok és egykezés kérdése viszont nem feltétlenül indokolta, hogy mélyebben járjam körül ezt a fontos társadalomtörténeti témát, amely szintén önálló feldolgozást érdemelne.

Egry Gábornak nem egy cikke volt a kezemben az erdélyi kisebbségi kérdés kapcsán, sőt az Ablonczy Balázs által említett, a DeGruyternél megjelent székely és móc példát párhuzamba állító tanulmányát is átfutottam az értekezés írásakor,⁸ amely valóban megfontolandó irodalom – a kötet több más tanulmányával együtt – arra az esetre, ha Balogh Balázssal majd tovább dolgozunk a témán, mint ahogy ezt tervezzük is. Köszönöm a figyelemfelkeltést. A székely és móc összehasonlító példa aláhúzása révén talán Pozsony Ferencben is enyhíthettem volna azt a hiányérzetét, hogy szívesen látta volna, ha több más erdélyi néprajzi táj felfedezésével hangsúlyosabban összevetettem volna a kalotaszegi példát.

Itt érdemes válaszolnom Pozsony Ferenc jogos bírálatára, aki azt írja: „*Ebben a gazdag bibliográfiában nem találom azokat az Aranyosszékkal, Sóvidékkel, Székelyfölddel kapcsolatos régebbi és újabb emblematikus eredményeket, melyek lehetőséget nyújtottak volna rövid összehasonlító vizsgálatra; elsősorban annak bemutatására, hogyan alakult a más erdélyi kulturális tájak, felfedezése, reprezentációja, forgalmazása az utóbbi 150 évben.*” Készséggel elismerem, hogy a Bevezető „Tudománytörténeti kontextusok, elméleti megfontolások” című alfejezetében (12–29. old.) a székely párhuzam kérdését túl sommásan kezelem az egy bekezdésnyi szöveggel.⁹ Mentségemül kiemelem, hogy a Székelyföld példáját az eltérő társadalomtörténeti háttér, az ebből fakadó identitások, táji szerveződések, struktúrák különböző típusa és nagyságrendje miatt nem állítottam hangsúlyosabban fókuszba.¹⁰ Ebben az elméleti módszertani fejezetben törekszem arra, hogy Kalotaszeghez mint reprezentatív történeti-néprajzi táj közismertségéhez mérhető, vele párhuzamba állítható, néhány megvilágító erejű, modellértékű magyar és nemzetközi példát idézzek fel abból a célból, hogy a folyamat logikáját, kontextusát megértsük. Pontokba szedve igyekszem a társadalomtörténeti strukturális

⁷ Koloh Gábor: *"Szántani lehet, de vetni nem muszáj" - Az ormánsági egykezés történetei (1790–1941)*. BTK, 2021.

⁸ Egry, Gábor: „Entangled Székely and Moți Peripheries in a Contested Province: Transylvania 1900–1944” In: Acke, Hanna et al. ed.: *Religious and National Discourses. Contradictory Belonging, Minorities, Marginality and Centrality*, Berlin, Boston: DeGruyter, 2023: 11–36.

⁹ „A disszertáció szövegében az elemzés során, Kalotaszeg kapcsán is többször fölmerül a Székelyföld példájával történő összehasonlító párhuzamba állítás és a különbségekre való rámutatás: a székely folklór 19. és 20. századi fókuszba állítása, a székelyek művészi reprezentációja, Székelyföld és a székelység mint különös jogállású csoport történeti helyzetéből fakadó szimbólum- és identitáskonstrukciók, a változó rezsimek teremtette szituációkhoz alkalmazkodó, vagy azok ellenében létrehozott reziliens képzetek, toposzok, lokalitás teremtő gyakorlatok, a tájra, a népiségre és népi kultúrára vonatkozó identitást erősítő autosztereotípiák és ezek szerepe a kortárs turizmusipart segítő brandépítésben. (Csíksomlyó, a gyimesi csángók, a gyimesi „ezeréves határ” és a moldvai csángók körüli identitás diskurzus csomópontjaira vonatkozó irodalom bemutatása bőven meghaladja jelen bevezetés kereteit.)” (Értekezés 29. old.)

¹⁰ Itt említem, hogy a 2004-es könyvünkben a középkort tárgyaló fejezet egy külön alfejezetében részletesen tárgyalom a korai székely telepek emlékének kérdését Kalotaszeg összefüggésében.

jellemzők modellálására. A nagy hírnévre szert tevő néprajzi csoportok közül elsősorban Mezőkövesd felfedezésének példájával állítottam párhuzamba Kalotaszegét, mivel a kettő esetében a külső érdeklődés szinte ugyanakkor, hasonló intenzitással, ugyanabban a kontextusban zajlott. Továbbá mindkét helyi társadalom jobbagyparaszti gyökerű, és a kiutkeresésükben a mobilitáshoz való viszonyuk is hasonló. E két példa összehasonlításakor kiemelem a közös jellemzőket és a különbségeket. Ezt követi Sárköz, Kalocsa és Boldog tudományos és művészeti reprezentációjának, turisztikai felfedezésének példája. E kismagyarországi példák összehasonlításakor és azt követően is kitérek a kelet-közép-európai polgárosodás és a paraszti polgárosodás problematikájára, a népi kultúra képének megszerkesztésére, a reprezentáció és változó interpretációk kapcsán a „kulturális fordítás” kérdéskörére, a nemzeti ébredés identitásképző, jelképkalkotó, jelentéstulajdonító folyamatai idején a polgárság mint köztes társadalmi csoport közvetítő szerepére, e kérdéskörök tudományos diskurzusaira az európai etnológiában és a történettudományban. Külön figyelmet szentelek annak, hogy preromantika és a nemzeti ébredés korszakának tájélményétől kezdve a hogyan alakulnak a táj- és népkarakter toposzai, hogyan helyezhető a nemzeti kultúra és identitás konstrukciós folyamatainak viszonyrendszerébe a lirizált, esztétizált, folklorizált, eticizált és heroizált nemzeti táj megalkotása. Észak európai példák mellett az Alpok, a tiroli Zillertal völgyének esettanulmánya által érzékeltetem, hogy a nemzeti táj rangjára emelt vidék imázsa és ahhoz kötődő népkarakter képzete hogy függ össze gazdasági stratégiákkal, a turizmus kérdéskörével, amelynek kutatására szintén kitérek. Majd egy további fokozatként a táj „nemzetiesítésének”, mitizálásának, kisajátításának politikai dimenzióit tárgyalom, és Galícia példáját említem.

A kalotaszegi példát tehát ebben az általam fontosnak tartott (és a könyvünkben nem megjelent) bevezető fejezetben a nemzeti táj konstrukciós folyamatainak elméleti keretében helyezem el. Mindezt hozzákapcsolom eddigi munkásságomnak a nem néprajzi, hanem azon művészettörténeti vonulatához is, amely a magunkról és másokról alkotott képzetek, a (kollektív) önkép és identitás kifejezésének vizuális vetületeit, az etnicitásról és regionalitásról való gondolkodás „vizualizációját”, „az „idegenség” élményének nyugati konceptualizálását, az etnikus sztereotípiák kifejezésének logikáját, profán ikonográfiáját, képi sémáinak működését és popularizálódását a közkultúrában több műfajon és szüzsén keresztül vizsgálja.

A Sisa József által ajánlott Mojzer Miklós féle, 1971-ben megjelent *Torony, kupola, kolonnád* építészetikonológiai füzetet már az egyetemen kötelező olvasmányként olvastam és a kalotaszegi torony motívum kapcsán újra kézbe is vettem, és végül sajnálom, hogy úgy döntöttem – ezek szerint hiányt keltően –, hogy nem hivatkozom meg. Hasonlóképpen jogosan jegyzi meg Sisa Béla 2001-ben Nyíregyháza-Sóstófürdőn megjelent (*A Kárpát-medence fatornyai*) művének hiányát. Köszönöm Medgyaszay Istvánra és Lajta Bélára vonatkozó további irodalmi javaslatait is.

Ezúton is köszönöm Sisa Józsefnek azt a megállapítását, hogy a művészettörténeti fejezetek szakmaiságát helyén valónak találta. Idézem: „*A szerző magától értetődően támaszkodik a témával kapcsolatos kiterjedt magyar szakirodalomra, de magabiztosan mozog a nemzetközi szakirodalomban is.*” (Sisa 3. old.), továbbá „*az egyes épületek leírása és elemzése szakértelemről tanúskodik.*” (Sisa 4. old.) Véleménye megnyugtató, mert be kell valljam,

leginkább attól tartottam, hogy az ő kiemelkedő, következetes életművet létrehozó építészettörténeti szaktudása előtt nem áll meg biztos lábakon az én építészettörténeti „kalandozásom” a torony motívum és a svájci villa hatás körül.

Köszönöm Ablonczy Baláznak is, hogy úgy gondolja, magabiztosan, nagy tárgyismerettel közlekedem „*a művészettörténet, viselet- és tánc történet, történeti kutatások és... néprajz tudományos eredményei között*”, valamint élvezetesnek találta, ahogyan végigvezetem, hogyan lényegül át a kalotaszegi toronyforma, „*jóval a rendszerváltáson túlmutató nyomokat hagyva a köztereken*”. (Ablonczy 3., 4. old.) Köszönöm a Pongrác utcai, 1925-ben felszentelt, Martsekényi Imre tervezte Menekültek Nemzeti Könyörgő templomának katolikus példáját, amit nem ismertem, és egy újabb, a mondanivalómat megerősítő adaléknak tartom. Magam is több katolikus templom példáját idézem (az Árkay Aladár tervezte városmajori kistemplom, a Medgyaszay István tervezte balatonalmádi Szent Imre templom, a Rimanóczy Gyula tervezte zuglói Páduai Szent Antal templom) és egyet értek Ablonczy Balázssal, hogy a Trianoni sokk utáni „*rekrisztianizáció*” szellemiségében a kalotaszegi motívumok egy a „*felekezeti határokon átlépő nemzeti*” jelentést hordoznak. (Ablonczy 4. old.)

Sajnálom és értetlenül állok előtte, hogyan maradhattak elütések a szövegben, hiszen az anyagot még egy nagyon gondos olvasószerkesztő is átnézte. Úgyhogy nem mentegetni akarom magamat, de nem tudok másra gondolni, minthogy talán jobbra a tördelés során keletkeztek a korrektúrafordulók után újabb hibák, akár a kézi bevitel, akár a tördelő program automatizmusai által generálva. Azt is elismerem, hogy valóban az én figyelmetlenségem, hogy Szádeczky-Kardoss Gyulának és Roska Mártonnak túl korán tulajdonítottam a professzorságot. (Ez annál is inkább bosszantó, mert magam is mindig igyekszem odafigyelni az elnevezések, titulusok, földrajzi nevek kronológiai pontosságára és erre a hallgatóimat is mindig óva intettem.) Mindezek tükrében külön köszönöm Ablonczy Baláznak a gondos, korrektúra javítás szintű olvasást, megjegyzései nagyon hasznosak lesznek a könyvünk tervezett online közzétételekor, amikor feltétlenül kijavítatom a hibákat.

Összességében köszönöm mindhárom bírálómnak, hogy – Ablonczy Balázs szavaival élve – „*abszolút*” megértik, hogy a témák tekintetében és a szakirodalom használatában megtartóztattam magamat, mert „*annyi irányba elindázhat a szöveg, hogy nagyon nehéz lenne minden elvárásnak megfelelni*”. (Ablonczy 5. old.) Illetve ahogyan Pozsony Ferenc fogalmaz, megjegyzései „*nem csökkentik a disszertáció egyedi értékeit. Kiváló szakmai eredményeit. Csak a jövőre kínálnak újabb elemzési kutatási szempontokat, lehetőségeket.*” (Pozsony 3. old.)¹¹

Köszönöm Pozsony Ferencnek és Sisa Józsefnek az értekezés illusztrációs anyagának sokrétűségével, szakszerű adatolásával, a képanyag szemléltető erejével, benne a saját terepfotóimmal kapcsolatos elismerő szavait. (Pozsony 3. old., Sisa 5. old.) Külön köszönöm Sisa József megtisztelően pozitív hangú reflektálását egyetemi oktatói tevékenységem minőségére és a néprajzkutatói munkám hatására, „*társadalmi beágyazottságára*”, alkalmazott

¹¹ Sisa József úgy fogalmaz, hogy a „*felsorolt megjegyzések, illetve bibliográfiai pótlások nem befolyásolják a disszertáció értékét, mindössze apró kiegészítések az egyébként tüzetes feldolgozáson alapuló, kitűnő munkához.*” (Sisa 5. old.)

vetületeire, valamint azt, hogy megosztotta 1969-es erdélyi utazásának megható személyes élményét is. (Sisa 5., 3.)

Végezetül köszönöm mindhárom bírálónak, hogy elismerik multidiszciplináris szakmai kompetenciámat, a széles körű forráshasználatot, a terepmunka elmélyültségét, az empatikus, de egyben a romantikus idealizálást kerülő hangvételt, és azt, hogy összességében – a helyenkénti hiányérzetük ellenére – az értekezést példaértékű munkaként értékelik, és egyértelműen támogatják a disszertáció nyilvános vitára bocsátását.

Fülemile Ágnes

Pomáz, 2025. 06. 20.